

**GÜRCİSTAN KRALI IV. DAVİT AĞMAŞENEBELİ'NİN TARİHÇİSİ
(XII. YY.) TARAFINDAN SELÇUKLULAR HAKKINDA VERİLEN
BİLGİLER***

*DATA OF HISTORIAN OF KING DAVİT IV THE BUILDER OF GEORGIA ABOUT
SELJUKS*

*СВЕДЕНИЯ ЛЕТОПИСЦА (XII В.) ГРУЗИНСКОГО ЦАРЯ ДАВИДА IV-ГО
АГМАШЕНЕБЕЛИ О СЕЛДЖУКАХ*

Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ**

ÖZET

Makalede Gürcistan Kralı IV. Davit Ağmaşenebeli ile Büyük Selçuklu Devleti ile Irak Selçukluları arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Kral IV. Davit'in adı bilinmeyen müverrihi tarif ettiği haberlerin görgü sahibi olduğundan dolayı gerek Gürcistan'ın gerekse Selçuklu Devleti'nin iç ve dış siyaseti ile sultanlar hakkında dikkate değer bilgileri vermektedir.

Anahtar Kelimeler:

IV Davit, Selçuklu Devleti, Sultan Malikşah, Savtekin, Kafkasya

ABSTRACT

This articles deals with the relationship between Georgian King Davit IV and Great Seljuki State and İrak Seljuks. Unknown historian of the King Davit IV gives important information on internal and foreign affairs of Georgia and the Seljukids, and the Sultans depending on his personal observations.

Key Words:

Davit IV, the Seljuki State, Sultan Malikşah, Savtekin, Caucasia

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены отношения грузинского царя Давида IV-го Агмашенебели с Великим сельджукским государством и Иракскими сельджуками. Анонимный историк Давида IV-го был очевидцем описанных известии и в связи с этим даёт важные сведения о султанах, внешней и внутренней политики Грузии и сельджукского государства.

Ключевые Слова:

Давид IV-ый, сельджукское государство, султан Меликшах, Севтекин, Кавказ

* Makale I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumunda Sunulmuştur, 27-30 Eylül 2010, Kayseri.

** Akhalkalaki Devlet Yüksek Eğitim Kurumu - Kolej Rektörü - GÜRCİSTAN

“Krallar Kralı Davit’in Hayatı” başlıklı anonim tarih eserinde XI. asrın sonu ile XII. asrın ilk çeyreğinde Selçuklu Devleti hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Yazar tarif ettiği haberlerin görgü sahibi olup “...ve gözlerimizle gördük...” (“Kartlis Tskhovreba”2008:305) gibi kelimeleri ifade etmektedir. Eserden anlaşıldığı kadarıyla yazar kendi ülkesinin iç ve dış siyasetini en iyi şekilde kavramış ve aynı zamanda Selçuklu Devletinin iç ve dış durumu ile sultanların faaliyetleri hakkında dikkate değer bilgileri de vermektedir.

Yazarın “Tiflis o dönemlerde itaatımız altına tamamen girmiş değildi” (“Kartlis Tskhovreba”2008:333) kelimelerinden eser yazıldığında Davit Ağmaşenebeli’nin Tiflis’i hakimiyeti altına aldığı belli olmaktadır. Buradan eserin 1122 yılından sonra yazıldığı ve aynı eserin son kesiminin ise kralın vefat ettiğinden sonra tamamlandığı anlaşılmaktadır. Demek oluyor ki, eser 1123-1126 yılları arasında yazılmıştır (Cavakhişvili 1997:213). Tarihiçi “Büyük Türklük” hadiseleri ile Kral Davit’in vefatını anlatırken 1080-1125 yılları arasında meydana gelen olaylardan bahsetmektedir (Cavakhişvili 1997: 211).

Kral Davit’in tarihçisi sadece meydana gelen olaylardan bahsetmekle yetinmiş değil, önemli olan bütün haberleri açıklayıp değerlendiriyor. Yazar, “Selçuklular güçlendiği zaman Yunanlılar Doğudaki ülkelerini, kalelerini, şehirlerini terk edip gittiler. Bütün bunları Türkler ele geçirip oraya yerleştiler” ifadeleri ile 25 Ağustos 1071 yılında yapılan Malazgirt Meydan Muharebesinin sonuçlarını açıklayıp bunun Gürcistan için de ne kadar önemli olduğunu belirtmektedir, çünkü bundan sonra Selçuklular Gürcistan’a doğrudan doğruya komşu oldular (Şengelia 2003: 57).

Kendisi ayrıca Gürcü Kralı II. Giorgi’nin (1072-1089) muhalifi ve bir asilzade olan Liparit Oğlu İvane Bağvaşi ile Sultan Malikşah’ın ilişkilerinden de bahsetmektedir. Malikşah’ın Gürcistan hareketi döneminde İvane, sultanın tarafına geçmiş ve Liparit adlı oğlunu rehine olarak bırakmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Liparit oradan kaçmıştır. Bu nedenle sultan, İvane Bağvaşi’nin şehri olan Samşvilde’yi ele geçirmiş, kendisini ve ailesini tutsak almıştır. Samşvilde’den sonra Kartli bölgesini yağmalamış, bolca tutsak ele geçirmiş ve geri çekilmiştir. Yazara göre 1074 yılında Sultan’ın serhengi odusu ile birlikte gelmiş ve Samşvilde ovasında karargahını kurmuştur. Kral Giorgi ordusu ile birlikte onlara karşı hareket etmiş ve 1074 yılında Partskhisi’de Selçuklu ordusunu yenilgiye uğratmıştır (Cavakhişvili 1983: 160).

Kral Davit’in tarihçisi, XI. asrın 80’lı yıllarında Selçuklular tarafından Gürcistan’a yapılan birçok askeri hareketten bahsedip, aynı asrın 60’lı yıllarında Alp Arslan tarafından yapılan hareketleri ve bu hareketler arasında var olan farklılığı da açıklamaktadır (Şengelia 2003: 58).

Müverrihe göre selçukluların Gürcistan’a bir sonraki gelişi Emir Ahmet tarafından yapılmıştır. Selçuklular ilk önce Kars’ı zaptetmiş ve daha sonra ansızın Kveli kalesinde olan Kral Giorgi’ye saldırmışlardır. Giorgi’yi yenilgiye uğratmış ve büyük bir ganimet kazanıp Gürcistan’dan çekilmişlerdir (Cavakhişvili 1983: 160). Müverrih kısaca ve açıkça Selçuklu Emirlerin Yaş ve Bujgob tarafından Gürcistan’a yaptıkları hareketlerin ağır sonuçlarından ve zaptettikleri bölgelerden bahsetmektedir: “Asisporni ve Klarjeti denize kadar, Şavşeti, Acara, Samtskhe, Kartli, Argveti, Samokalako ve Çkondidi Türklerle doldu. Bu bölgelerin ahali kırıldı ve tutsak alındı ve bir günde Kutaisi’yi ve Ardanuc’u ve Klarjeti’nin yerlerini yaktilar ve bu birinci büyük Türklüktü... yıl kronikon üçyüz idi...” (“Kartlis Tskhovreba”2008:302) Bu yıl yeni takvime göre 1080 yılına denk gelmektedir. Selçuklular Gürcistan’da kar gelinceye kadar kaldılar.

Aynı olay çeşitli kaynaklara dayanarak Türk tarihçileri Ali Sevim ve Erdoğan Merçil tarafından da anlatılmıştır: "Savtekin'in mağlubiyetinden dolayı Sultan Melikşah işleri düzene koymak için Türkmen emirlerinden Ahmet'i bu bölgeye gönderdi. Emir Ahmet, Gürcü kralını ağır bir yenilgiye uğratmış ve Kars'ı kesin olarak Türk hakimiyeti altına alarak bu bölgede düzeni sağlamıştı (1080). Ayrıca Ebu Yakub ile İsa Bori adlarındaki emirler, beraberindeki Türkmenlerle Şavşat, Acara, Kartli, Ardanuc, Kutais ve yörelerine hakim oldular. Ertesi yıl, bu Türk kuvvetleri Çoruh vadisine kadar ilerlediler, hatta Trabzon'u da ele geçirdiler; ancak Bizanslılar bu şehri tekrar geri aldılar" (Sevim - Merçil 1995: 94)

Selçukluların Gürcistan'a dayandıkları ve sık sık yaptıkları akınlarından dolayı Gürcü kralı II. Giorgi'nin İsfahan'a gitmesi ve Melikşah'tan af istemesi kararlaştırıldı. Müverrih bunu, "Asilzadelere kendi niyetini söyledi... Yüce Sultan Melikşah'ın huzuruna gitmesini kararlaştırdılar. Giorgi anılan kararı yerine getirdi ve İsfahan'a gitti, Sultanla görüştü ve Sultan tarafından sevgili çocuğu gibi affedildi" cümleleri ile anlatmaktadır ("Kartlis Tskhovreba"2008:304). Aynı yerde Müverrih Malikşah ile Giorgi arasında kurulan dostluktan bahsetmektedir: "Malikşah, Giorgi'nin bütün dileklerini yerine getirdi ve Gürcistan'ı akıncılardan kurtardı. Aynı zamanda Giorgi'ye Kakheti ve Hereti bölgelerini verdi ve yerine haraç istedi. Giorgi haracı kabul etti ve sultan onu ülkesine büyük bir azamete gönderdi. Sultan Giorgi'ye Kakheti bölgesini ele geçirmek için takviye kuvvetler de verdi. Kral Giorgi, ordusu ve takviye kuvvetleri ile birlikte "üzüm topladığı zaman" Kakheti'ye gidip Vejini kalesini kuşattı, ama galip gelememi ve Kakhet-Hereti bölgelerini topraklarına katmayı sağlayamadı ("Kartlis Tskhovreba"2008:305). Kakheti kralı Ağsartan işi düzeltmek için Malikşah'ın yanına gitti ve amaçlarını da yerine getirebildi (Cavakhişvili 1983: 163). Yazara göre, kendisi sultanın yanına gidip "Hristiyanlıktan döndü, İslam dinini kabul etti ve böylelikle sultandan Kakheti'yi geri aldı" ("Kartlis Tskhovreba"2008: 304).

Önce Kral Giorgi'nin, sonra da Kakheti kralı Aqsathan'ın İsfahan'da bulunan sultan Melikşah'ın huzuruna gitmeleri ile itaat altına girdiklerinden Türk kaynaklarında da bahsedilmiştir (Sevim - Merçil 1995: 95).

Kral Davit'in tarihçisi Malikşah'ı çok yönlü tarif etmektedir. Kendisi onun insani özelliklerine hayran olmuştur. Onu çok güçlü ve yetenekli devlet adamı olarak kabul ediyor. Müverrihe göre Melikşah güzel görünüşlü, adil, öfkesiz ve lütüfkar bir insandı, Hristiyanlara karşı çok hoş davranıyordu. Davit'in tarihçisinin Malikşah'ın aldığı önemli tedbirlerden bilgisi var ve "daha fazla insani özelliklere sahiptir" diyor ve böylelikle ifadelerini tamamlıyor ("Kartlis Tskhovreba"2008:304).

Müverrih, Malikşah'ın Kral Giorgi'yi ağırladığını, uğurladığını ve 80'li yıllarda Gürcüler ile Selçuklular arasındaki münasebetleri özellikle anlatmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nin durumunu anlatıp Malikşah'ın vefat ettiği tarihi "Bundan sonra dört yıl geçti ve Sultan Malikşah vefat etti" kelimeleriyle belirtmektedir ("Kartlis Tskhovreba" 2008:308). Sultan Malikşah, 1092 yılında vefat etmiştir, Davit Ağmaşenebel'in tahta çıktığından sonraki 4 yıl ise 1093'te tamamlanmıştır. Yazar, haçlı ordular hakkında bilgi verip "O zaman Fransızlar gelip Kudüs ve Antiokya'yi ele geçirdiler" kelimeleri ile ifade etmektedir ("Kartlis Tskhovreba"2008:308). Yakın Doğu'da meydana gelen anılan olaylar Gürcistan'ın iç durumu için olumlu rol oynamıştır. Ülkenin askeri gücü artmış ve Gürcü kralı sultana haraç vermekten vazgeçmiştir. Bu durumu yazar şöyle anlatmaktadır: "Kartli ülkesi inşa edildi, Davit güçlendi ve askeri gücünü artırdı ve sultana haraç vermeyi kesti ve Selçuklular artık kışı Kartli'de geçiremiyorlardı" ("Kartlis Tskhovreba"2008:309). Ayrıca

“Kışın Avçala ve Diğomi’de, Kura nehrin alt kısmında ve İori nehrin kenerlarında duruyorlardı” gibi ifadelerle Selçukluların kışı geçirmek için seçtikleri yerleri belirtmektedir (“Kartlis Tskhovreba”2008:309).

Yazar, Selçukluların göçebe hayatından özellikle bahsedip onlar için Kafkasya yaylalarının ne kadar önemli olduğunu açıklamaktadır. Yazara göre Selçukluların göçebelik sistemi Kafkasya’daki Feodal toplum için yabancı geliyordu ve “Büyük Türklük” döneminde Gürcistan’da tarımcılık geri kalmış, tarlalar daha ekilmemiş ve üzüm bağları ormana dönüşmüştü (Şengelia 2003: 61).

Müverrih, Davit Ağmaşenebeli ve Selçuklular arasında yapılan savaşlardan, savaş yerleri ile tarihlerden bahsetmektedir. Kendisi anlattığı haberlerin görgü sahibi olmasından dolayı bu haberlerin çok değerli olduğu düşünülmektedir. Tarihçiye göre Selçuklular Gürcistan’ın iç ve dış kesimlerini yağmaladıkları zaman aralarında ticaretle uğraşıyorlardı. Yazar Selçuklu şehirleri ile göçebe Selçuklu askeri ekiplerin sultan ile ilişkileri hakkında bilgi vermektedir. Ona göre göçebe ekipleri sultana bağlı değildiler ve serbestçe dolaşıyorlardı (“Kartlis Tskhovreba”2008:315).

XI. asrın son çeyreğinde Selçuklu güçleri Güney Kafkasya topraklarında toplanmaya başladılar. Bu tabii bir sonuçtu, çünkü Selçuklular Küçük Asya’ya hakim olduktan sonra Güney Kafkasya’ya doğru harekete başladılar. Aynı zamanda Malikşah ve Nizamül Mülk göçebelerini Selçuklu Devleti sınırına yakın topraklara yani Gürcistan’a ve diğer ülkelere yerleştirmeye çalışıyorlardı (Şengelia 2003: 61).

Müverrih Malikşah’ın oğlu olan Sultan Malik’in vefat ettiği tarihten bahsedip onun ve Bizans İmparatoru Aleksı Komnen’in aynı yıl vefat ettiklerini anlatmaktadır: “Aynı yıl Ağustos ayında Malikşah’ın oğlu Sultan Malik ve Yunan Kralı Aleksı vefat ettiler ve birisi öbürünün ölümünden haberdar olmadı, tarih 1118 yıl idi” (“Kartlis Tskhovreba”2008:318).

Davit’in tarihçisi Selçuklu Devleti parçalandıktan sonra meydana gelen çeşitli emirliklerin durumundan, aralarındaki ilişkilerden ve Güney Kafkasya ülkelerine karşı yaptıkları hareketlerden bahsetmektedir. Muverrihe göre Malikşah’ın vefatından sonra hanedanlar arasında taht kavgası başlamış, Ön Asya’da durum Selçukluların aleyhine çevrilmiş ve Suriye ile Filistini kaybetmişler ve bu Yakın Doğudaki durumunun Gürcistan lehine dönüşmesine neden olmuştur. Müverrih tarafından ifade edilen bilgileri yabancı kaynaklarda mevcut olan ve farklı düşüncelerle yazılan bilgilerle karşılaştığımızda çeşitli konular hakkında objektif gerçeklere sahip oluyoruz (Şengelia 2003: 62-63).

Davit’in tarihçisininin 12 Ağustos 1121 yılında Davit Ağmaşenebeli ordusu ve Selçuklu emirlerin birleşik orduları arasında Didgori’de meydana gelen savaş hakkında anlattığı bilgiler çok önemlidir. Yazar bu olay hakkında “O zaman Sultan, Arabistan hükümdarı olan Sadaka Oğlu Dübeys’i çağırdı; ona kendi maliklerini ve bütün kuvvetlerini verdi ve komutan olarak Artuk Oğlu İlğazı’yı görevlendirdi

ve Halep’ten ve Şam’dan bu yana askerlik yapabilen bütün Türkmenlere, onlarla birlikte Gence Atabeyine ordusuyla ve Somkhiti emirlerine emretti. Kronikon 341 idi. Bunlar hepsi bir araya geldiler ve deniz kumundan da fazla idiler ve dünyaya sığmıyorlardı ve 12 Ağustosta Trialeti’ye, Manglisi’ye ve Didgoriye geldiler” gibi ifadelerde bulunmaktadır (“Kartlis Tskhovreba” 2008:324).

Daha sonra yazar Didgori Meydan Muharebesini anlatmaktadır. Davit’in tarihçisi tarafından dile getirilen bilgiler diğer kaynaklarda da teyit edilmektedir. Türk Tarihçileri Ali Sevim ve Erdoğan Merçil’e göre “Sultan Mahmut devrinde göze çarpan olaylardan

birisi de kuzeybatıda Erran ve Kafkasya'da olmuştur. İslahatçı olarak tanınmış olan Gürcü kralı IV. Davit, Tiflis'te yaşayan Müslüman halktan yılda 10.000 altın gibi oldukça ağır vergiler almakta idi. IV. Davit'in kendilerine karşı izlemekte olduğu bu şiddet politikasına uzun bir zaman tahammül eden Tiflis Müslümanları, 1121 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Mahmut'un kardeşi Erran, Nahçıvan ve Aras nehrine kadar memleketleri yönetiminde bulunduran Melik Tuğrul'a haber göndererek "kendilerini kral Davit'in baskılarından kurtarmasını ve Tiflis'e gelip hakim olmasını" bildirdiler. Melik Tuğrul bu öneriyi kabul etmiş, fakat Gürcülere karşı girişeceği bir sefer için yalnız kendi kuvvetlerinin yeterli gelmeyeceğini anlamış ve Haçlılarla yapmış olduğu başarılı savaşlar sebebiyle bütün İslam dünyasında tanınmış bulunan Mardin Emiri İlgazi'ye haber göndererek "Gürcü seferi için hazırlıklar yapılmasını" bildirmişti. Bu sıralarda İlgazi, Haçlılara karşı yeniden harekete geçmek için asker toplamak amacıyla Halep'den Mardin'e gelmiş bulunuyordu. Melik Tuğrul'dan aldığı haber üzerine İlgazi, bir yandan askeri hazırlıklara girişmiş, öte yandan da kendisi ile birlikte birçok kez Haçlı savaşlarına katılmış bulunan Bitlis ve Erzen hakimi Togan Arslan'a da Gürcü seferine hazırlanması için haber göndermiş ve ona "Tiflis'in doğusundan Gürcü topraklarına girmesini" bildirmişti. Togan Arslan, beraberinde Kadı Alemüddin bin Nebata ile oğlu Alemüddin Ebülkebir ve vezir Ebü Tamam bin Abdun olduğu halde ordusu ile Erzenü'r Rum'a, oradan da Tıryalis yolu ile Tiflis kapısına gitmek üzere hareket etmişti. Zira müteffikler, ordularının birleşme yeri olarak Tiflis kapısını kararlaştırmışlardı. Öte yandan Melik Tuğrul ve Atabey Gündoğdu da askerleriyle Gence'den hareket ettiler. Müteffiklerin asker sayısı 30.000 civarında idi. İlgazi, halifeyi tehdit etmesi sebebiyle sultan Mahmut'un hücumuna uğrayan ve kendisine sığınmış bulunan Emir Dübeyis ile birlikte Mardin'den hareket etti. İlgazi, ordusu ile Tiflis'e yarım gün mesafeye kadar yaklaşmış olmasına rağmen ne Melik Tuğrul'un ve ne de Togan Arslan'ın kuvvetlerine tesadüf etti. İşte tam bu sırada Gürcü Kralı Davit, yanında oğlu Dimitri olduğu halde, Gürcü ve Kıpçaklardan meydana getirdiği ordusu ile dağlardan süratle inerek müteffiklerden yoksun olan İlgazi'ye ansızın saldırdı. 18 ağustos 1121 tarihinde iki taraf kuvvetleri arasında yapılan şiddetli bir savaş sonunda İlgazi ağır bir bozguna uğradı. Zira Kral Davit, 200 kıpçak fedaisini gizlice İlgazi'nin ordusu içine sokmayı başarmıştı. Bu Kıpçak askerleri, Türk ordugahına kadar girmiş olmalarına rağmen, bunların kendilerine teslim olduklarını zanneden Türk askerleri, hiçbir harekette bulunmamışlardı. Fakat biraz sonra bu askerler, ansızın ellerindeki oklarla etrafa saldırmaya başladılar. Fedai Kıpçakların giriştikleri bu hareket sonunda Türk ordusunda büyük bir panik baş gösterdi. Aynı anda Kral Davit, bunların arkasından saldırmaya başlayınca İlgazi'nin kuvvetleri tam bir bozgun halinde oraya buraya dağılmaya ve kaçmaya başladılar. İlgazi ve Dübeyis, on fersah mesafeye kadar kendilerini takip etmiş olan Gürcü kuvvetlerinden canlarını güçlkle kurtarabilmişlerdi. Bütün ağırlıkları Gürcü askerleri tarafından yağma edildi. Gürcüler, bu savaşta 4. 000 kadar Türk tutsak aldılar. Bir yıl sonra Tiflis, Kral Davit tarafından işgal edilerek üç gün yağmaya tabi tutulmuştur. Böylece Tiflis'teki Müslüman Caferoğulları emirliği egemenliğini yitirmiş oldu. Bu arada Gürcüler, Derbende dek ilerleyerek Müslüman Şirvanşahlar emirliğini de baskı altına almışlardır. Öte yandan Tiflisli müslümanlar, Gürcülere karşı yardım sağlamak üzere Bağdat'a geldiler (1122/1123), fakat sultan Mahmut'un bu sırada Hemadan'da olduğunu öğrenince bu kez oraya giderek ondan yardım istediler. Aynı şekilde Derbend halkı ileri gelenlerinden bir grup da Hemedan'a gidip sultanın huzuruna çıkarak Gürcülerden şikayetçi oldular. Sultan bu şikayetler üzerine Gürcülere karşı harekete geçerek Şirvan bölgesine geldi. O, bu bölgeye ulaştığında Şirvanşah (muhtemelen II. Menuçih bin

Feridun) tarafından karşılandı. Fakat sultanın onu tutuklaması, şehirde kargaşa çıkmasına sebep oldu. Olayların bu şekilde gelişmesi üzerine sınır bölgesinde bulunan Gürcüler, 30 bin kişilik bir kuvvetle harekete geçtiler. Kalabalık Gürcü ordusu karşısında Sultan Mahmut, bir savaşı göze alamayarak Temmuz/Ağustos 1123 yılında Hemedan'a döndü (Sevim-Merçil 1995:235-236; Merçil 2006:72).

Davit'in tarihçisi, Malikşah'ın vefatından sonra Doğudaki siyasi durum, çok sayıdaki atabeylik ve saltanat hakkında bilgi vermektedir. Anılan bilgiler çok önemli olup doğu ülkelerin kaynaklarındaki bilgileri tamamlamaktadır. Yazar, 1125 yılında yani Kral Davit'in vefat ettiği tarihte daha hayattaydı ve Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanması ile yerine çok sayıda emirliğin meydana gelmesine şahit olmuştur.

Sonuç olarak denilebilir ki, Davit Ağmaşenebeli'nin tarihçisinin eserinde bolca kronolojik bilgiler mevcuttur ve güvene değerlidir. Söz konusu bilgileri yabancı ülke tarihçilerinin bilgileriyle karşılaştırdığımızda bunların hakiki olduğu anlaşılmaktadır (Cavakhişvili 1997: 220).

KAYNAKLAR

CAVAKHİŞVİLİ İvane: (1983). *Gürcü Milleti'nin Tarihi*, c. II, Tiflis Devlet Üniversitesi Yay. Tiflis. (Gürcüce)

CAVAKHİŞVİLİ İvane: (1997). *Gürcü Milleti'nin Tarihi*, c. VIII, Tiflis Devlet Üniversitesi Yay., Tiflis. (Gürcüce).

Kartlis Tskhovreba (Kartli Tarihi), Gürcistan Bilimsel Milli Akademisi Yayınları, Tiflis, 2008. (Gürcüce).

MERÇİL Erdoğan: (2006). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarihi Kurumu Yay., Ankara.

SEVİM Ali - Erdoğan Merçil: (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Türk Tarihi Kurumu Yay., Ankara.

ŞENGELİA Nodar: (2003). *Küçük Asya Selçukluları ve Gürcistan (XI. Asrın Son Çeyreği – XIII. Asır)*, Tiflis Devlet Üniversitesi Yay., Tiflis.

